

I.YUSUPOV SHIĞARMALARINDA TARTIM KATEGORIYASINIŃ MORFOLOGIYALIQ USILDA QOLLANILIW

G.Dosjanova

f.i.k., doc. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

B.Abdirashidova

Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantı

ANNOTACIYA

Maqalada shayır I.Yusupov shıǵarmalarında qollanılǵan tartım jalǵawınıń morfoloǵiyalıq usıl arqalı bildiriliwi analizlengen hám maqala lingvistikalıq ilmiy-teoriyalıq pikirlerge súyenip jazıldı.

Tirek sózler: Grammatikalıq kategoriya, grammatikalıq forma, morfoloǵiya, sintaksis, grammatikalıq qurılıs, atlıq, tartım kategoriyası.

В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И. ЮСУПОВА ВЫРАЖЕНИЕ ПРИТЯЖАТЕЛЬНОГО СОЮЗА С MORFOLOGICHESKIM METODOM

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется выражение притяжательного наречия, используемого в произведениях поэта И. Юсупова с морфологическим методом, и статья написана на основе лингвистических научно-теоретических идей.

Ключевые слова: Грамматическая категория, грамматическая форма, морфология, синтаксис, грамматическая структура, имя существительное, притяжательный падеж.

IN THE WORKS OF I. YUSUPOV THE EXPRESSION OF A POSSIVE UNION WITH THE MORPHOLOGICAL METHOD

ANNOTATION

The article analyzes the expression of the possessive adverb used in the works of the poet I. Yusupov with the morphological method, and the article is written on the basis of linguistic scientific and theoretical ideas

Key words. *Grammatical category, grammatical form, morphology, syntax, grammatical structure, noun, possessive case.*

Grammatikalıq kategoriya – belgili bir grammatikalıq forma arqalı ańlatılǵan sózdiń birdey grammatikalıq mánileriniń jıyıntısı. Usı orında ilimpazlar M.Qudaybergenov hám A.Qazaqbaevalardıń miynetinde keltirilgen tómenдеgi pikirlerdi aytıp ótiw zárúr: «Grammatikalıq kategoriyalar belgili bir tilge tán ulıwmalıq sıpatı bar grammatikalıq mániler retinde tanıladı da, ol grammatikalıq mániler sózlerdiń ózgerip túrleniwi, sózlerdiń gápte dizbeklesiwi arqalı kórine aladı, solar arqalı beriledi» [2.135].

Grammatikalıq kategoriyalar keń mánide morfologiyalıq (formal-semantikalıq) hám sintaksislik (funkcional-semantikalıq) bolıp bólinedi. Morfologiyadaǵı eń úlken grammatikalıq kategoriya – sóz shaqapları. Hárbir sóz shaqabınıń óz ishinde grammatikalıq kategoriyaları boladı. Máselen, atlıqlar kóplik, tartım, seplik, betlik kategoriyalarına, feyiller bolımlı, bolımsızlıq, dáreje, meyil, máhál, bet-san kategoriyalarına, kelbetlik hám ráwishler dáreje kategoriyalarına iye. Bul morfologiyalıq kategoriyalar hárbir sóz shaqabınıń óz ishinde ayırım-ayırım obyekt retinde úyreniledi.

Tartım kategoriyası túrkiy tilleriniń grammatikalıq qurılısı ushın tán kategoriya hám eski dáwirlerden baslap óziniń arawlı affiksleri menen qollanılıp kiyatır. Máselen, IV ásirдеgi Qıtay jılnamasında saqlanǵan xunn tilindegi frazada súsi atlıǵı ushırasadı. Bunda sú-ásker, al si-tartımniń III betin bildiriwshi affiks.

Tartım kategoriyası tiykarınan atlıq ushın tán kategoriya bolǵanı menen basqa atawıshlar, ayırım feyil formalar menen de tartımlanıp qollana beredi, yaǵnıy, ol túrkiy tillerinde keń qollanılatuǵın túrkiy tilleriniń grammatikalıq qurılısında tiykarǵı kategoriya. Sonlıqtan da, tartım kategoriyası XIX ásirdeg rus tyurkologlarınan bolǵan M.A.Kazembek, P.M.Melioranskiy, N.F.Katanovlardıń miynetinde hám keyingi izertlewshilerdiń dıqqatın tartqan hám qısqasha sóz etilgen.

Tartım túrkiy tillerindegi grammatikalıq kategoriyalardıń biri bolǵanlıqtan sabaqlıqlarda, grammatikalarda, maqalalarda hám dissertaciyalıq jumıslarda keńnen izertlenip, onıń tiykarǵı ańlatılıw usılları, mánileri, sóz dizbegi quramındaǵı xızmetleri, kelip shıǵıw tariyxı hár tárepleme úyrenildi. Biraq soǵan qaramastan onıń ayırım máseleleri (semantikası, bildiriliw usılları, izafettegi xızmetleri, stilistikalıq ózgeshelikleri) ele de tereńirek úyreniwdi talap etedi, sonlıqtan da túrkiy tillerindegi tartım kategoriyasın izertlewler ele de dawam etip atır.

Atlıq sózlerdiń úsh bette tartımlanıp, zattıń belgili bir betke yaki zatqa tiyisli ekenligin bildiretuǵın kategoriya tartım kategoriyası dep ataladı.

Tartımlanǵan atlıq arqalı zattıń qaysı betke tiyisli ekenligi hám onıń (bettiń) qaysı sanda (birlik yamasa kóplik) ekenligi ańlatıladı: **Inim** (I bet, birlik san), **inimiz** (I bet, kóplik san), **iniń** (II bet, birlik san), **inińiz** (II bet, kóplik san), III bettiń birlik hám kóplik san formaları birdey kórsetkishke iye boladı (inisi): **-ı/-i, -sı/-si**.

Tartım kategoriyasınıń kórsetkishleri bolıp xızmet etetuǵın affiksler: konkret tartımdı bildiriwshi affiksler hám abstrakt tartımdı bildiriwshi affiksler bolıp bólinedi. Qaraqalpaq tilinde tartım kategoriyası tómendegi usıllar menen bildiriledi.

Anıq tartımdı bildiriwshi affiksler arqalı predmettiń úsh bettiń qaysısına tiyisli ekenligi anıq bildiriledi. Anıq tartım affikslerinen bir waqıttıń ózinde grammatikalıq bet hám grammatikalıq san ańlatıladı.

Konkret tartımniń I beti –ım /-im, -m affiksleri zattıń sóylewshige tiyisliligin, II bet –ıń/-iń, -ń affiksleri predmettiń tınlawshıǵa tiyisli ekenligin bildiredi. Al III bettiń –ı/ -i, -sı/-si affiksleriniń mánisi birinshi, ekinshi bettiń affikslerine qaraǵanda bir

qansha keń: ol sóylewshi menen tıńlawshıdan basqa betke yamasa predmetke tiyislilikti de bildiredi [1.99]. Mısalı:

a) *I beti –ım /-im, -m affiksleri zattıń sóylewshige tiyisliligin:*

Anam saǵan baylap meniń átkónshegimdi,

Terbetkende ırǵalǵansań hayalap sen de. («Qaratal»)

Eski ultan menen ketip baraman,

Qayrılsam, artımda **izim** kórinbes («Aral elegiyaları»)

Kewlim kóterińki kirgendey baǵqa,

Tolqınlasıp hallas urǵan Kegeyli. («Kegeyli»)

b) *II bet –ıń/-iń, -ń affiksleri predmettiń tıńlawshıǵa tiyisli ekenligin bildiredi:*

Bir **atıń** telpekdur, bir **atıń** qurash,

Zamanında kiyim bolǵanıń iras. («Shógirme»)

Qumshawıt jaǵısta oyǵa talaman,

Shańǵıt kóz ashtırmas, **júziń** kórinbes, («Aral elegiyaları»)

Kúnshıǵarıń Taǵjap, batısıń Arshan,

Aq altın mákání qay jerge barsań. («Kegeyli»)

Jaslıq **ómiriń** jazılmaǵan bir dástan,

Jaz jaqsılap bir sózinde burmastan. («Tasqın bolıp aǵıp ót»)

Kún suwıq adamlar juqa kiyingen,

Qoynınan kirgen jel shıǵar miyińnen

Qoynınan , miyińnen sózleri birlik sannıń ekinshi betinde kelgen hám shıǵıs sepligin qabıllaǵan. Shayır I.Yusupov «Búlbil uyası » poemasında derlik kópshilik jaǵdaylarda birinshi bet birlik sanda , yaǵnıy ózi qatnasqan halda jazǵan.

s) *III bettiń –ı/ -i, -sı/-si affiksleriniń mánisi sóylewshi menen tıńlawshıdan basqa betke yamasa predmetke tiyislilikti de bildiredi:*

Qusxana tawınıń eteklerinde,

Sheksiz dalalardı jelpip **ızǵarı** («Salı atızları»)

Altın japıraq, aq baltırılı qayınlar,

Sharpıdı ma qońır gúzdiń **ızǵarı?** («Sulıw eken Alma-atanıń qızları»)

Jigittiń xızmetin xosh kórse **eli**

Dárpendre almas ǵıybattiń **pili**

Kewil shańın juwsa múriwbet **seli**

Zeyinler ashılıp zárre kir qalmas. (“Muń qalmas”)

Issı kóz jasları artezian bolıp,

Shól tánirisi jılar adam aldında. («Dala ármanları»)

I.Yusupov shıǵarmalarında kóbinese tartım kategoriyası morfologiyalıq usıl menen bildirilgende de, predmettiń iyesi hám tartımlanıwshı predmet bir affiks járdeminde ańlatıladı, yaǵnıy bunda tartımlanǵan atlıqlardıń aldında iyelik sepligindegi sóz qollanılmaydı.

Suw boyında shayqatılǵan **janım** qara tal,

Maǵan balzam, sen tımıqta shaqırǵan samal.

Bul mısalda tartım qosımtası emes, kóbirek erkeletiwshi xizmettegi túbir halındaǵı formaǵa ótken.

Maǵan tuwısqan hár **shıbıǵıń** hám **búrtikleriń,**

Seniń astıń - kindigimnen qan tamǵan **jerim.**

Anam saǵan baylap meniń átkónshegimdi,

Terbetkende ırǵalǵansań hayyalap sen de. («Qara tal»)

-niki/-niki abstrakt tartım formaları tek zattıń iyesin bildiredi de, tartımlanatuǵın zat belgisiz boladı. Onı tek kontekstten ańlaw múmkin, biraq bunday forma shayıp qosıqlarında ushıraspaydı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. *Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Nókis, «Bilim», 2010.*
2. *Qudaybergenov M., Qazaqbaeva A. Qaraqalpaq tiliniń teoriyalıq grammatikası. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2019.*
3. *Юсупов И. Таңдамалы шығармаларының еки томлығы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1992.*